

BADIIY MATNNI TAHLIL QILISHNING PSIXOLINGVISTIK OMILLARI

Aminova Marjona Hamza qizi

O‘zbekiston Milliy universiteti 2-bosqich magistranti

Annotatsiya: Ushbu maqolada badiiy matn tahlili, badiiy uslub, leksik-statistik tahlil qilishning psixolingvistik omillari, badiiy matn tahlilida psixolingvistik yondashuv haqida so‘z yuritilgan. Badiiy matn tahlilida psixolingvistik qarashlarning o‘rni asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: badiiy matn, badiiy uslub, leksik-statistik tahlil, psixolingvistik yondashuv.

Abstract: This article talks about the analysis of artistic text, artistic style, psycholinguistic factors of lexical-statistical analysis, psycholinguistic approach to the analysis of artistic text. The role of psycholinguistic views in the analysis of the literary text is justified.

Key words: artistic text, artistic style, lexical-statistical analysis, psycholinguistic approach.

Badiiy asarlar (nazm, nasr va dramatik asarlar) badiiy uslubda bo‘ladi. Badiiy asar kishiga ma’lumot berish bilan birga, timsollar (obrazlar) vositasida estetik ta’sir ham ko‘rsatadi: O‘lkamizda fasllar kelinchagi bo‘lmish bahor o‘z sepini yoymoqda. Badiiy uslubda qahramonlar nutqida oddiy nutq so‘zlari, sheva, vulgarizmlardan ham foydalaniladi. Badiiy matnning leksik statistik tahlili deganda muallifning yozish uslubi, mavzulari va g‘oyalari haqida tushunchaga ega bo‘lish uchun badiiy matnda qo‘llanilgan so‘z va iboralar chastotasini tahlil qilish jarayoni tushuniladi. Ushbu tahlil turli xil hisoblash vositalari va texnikasi yordamida amalga oshirilishi mumkin, masalan, muvofiqlik tahlili, joylashuv tahlili va kalit so‘zlarni tahlil qilish.

Muvofiqlikni tahlil qilish matnda ishlatiladigan barcha soʻzlar roʻyxatini va ularning paydo boʻlish chastotasini yaratishni oʻz ichiga oladi. Ushbu roʻyxat muallifning tildan foydalanishidagi naqshlarni aniqlash uchun ishlatilishi mumkin, masalan, baʼzi soʻzlar yoki iboralarning chastotasi. Misol uchun, agar biz Shekspirning “Gamlet” pyesasi boʻyicha tahlilni oʻtkazadigan boʻlsak, biz “oʻlim” soʻzining spektakl davomida tez- tez uchrab turishini koʻrishimiz mumkin, bu esa oʻlim mavzusining asosiy mavzusi ekanligini koʻrsatishi mumkin.

Kalit soʻzlarni tahlil qilish matndagi eng muhim soʻzlarni ularning paydo boʻlish chastotasi va matnning umumiy maʼnosi uchun ahamiyati asosida aniqlashni oʻz ichiga oladi. Misol uchun, agar biz Choʻlpon sheʼriyatining kalit soʻz tahlilini oʻtkazadigan boʻlsak, “tabiat”, “oʻlim”, “oʻlmaslik” va xalq kabi soʻzlar uning ijodi uchun muhim ekanligini koʻrishimiz mumkin. Umuman olganda, leksik statistik tahlil adabiyotning mavzulari, gʻoyalari va yozuv uslubi haqida tushunchaga ega boʻlish uchun foydali vosita boʻlishi mumkin.

Umuman olganda, leksik statistik tahlil badiiy matnning mavzulari, gʻoyalari va yozuv uslubi haqida tushunchaga ega boʻlish uchun foydali vosita boʻlishi mumkin. Muallifning tildan foydalanishidagi qonuniyatlarni aniqlash orqali biz matn va uning mazmunini chuqurroq tushunishimiz mumkin.

Badiiy matnning leksik tahlili badiiy asardagi maʼno va mavzularni yetkazish uchun tildan foydalanishni tahlil qilishni oʻz ichiga oladi. Dostoyevskiy adabiy asarlariga kelsak, leksik tahlil muallifning yozish uslubi, mavzulari va gʻoyalari haqida tushunchaga ega boʻlish uchun matnda ishlatilgan soʻz va iboralarni tekshirishni oʻz ichiga oladi. Dostoyevskiy ijodidagi leksik tahlilning bir misolini uning “Jinoyat va jazo” romanida topish mumkin. Ushbu romanda "ayb" soʻzi tez-tez uchraydi, bu esa bu romanning markaziy mavzusi ekanligini koʻrsatadi. "Azob" soʻzi ham roman davomida keng qoʻllaniladi, bu muallifning ayb va azob oʻrtasidagi munosabatni oʻrganayotganini koʻrsatishi mumkin.

Dostoyevskiy ijodidagi leksik tahlilning yana bir misolini uning “Aka-uka Karamazovlar” romanida topish mumkin. Ushbu romanda “inson mavjudligining siri”

iborasi bir necha bor uchraydi, bu esa romanning markaziy mavzusi inson ekanligini ko'rsatadi. "Imon" so'zi ham roman davomida tez-tez ishlatiladi, bu esa muallifning imonning inson hayotidagi rolini o'rganayotganini ko'rsatishi mumkin. Umuman olganda, leksik tahlil adabiy asarning mavzulari, g'oyalari va yozuv uslubi haqida tushunchaga ega bo'lish uchun foydali vosita bo'lishi mumkin. Matnda qo'llanilgan so'z va iboralarni o'rganib chiqib, muallif ko'zlagan ma'no va xabarni chuqurroq tushunishimiz mumkin.

Ushbu yondashuv adabiy matnlarda tildan foydalanishni tahlil qilish va tilni tushunish va ishlab chiqarish bilan bog'liq kognitiv jarayonlar haqida tushunchaga ega bo'lish uchun psixologiya va tilshunoslik sohalarini birlashtiradi. Psixolingvistika o'z mohiyatiga ko'ra, odamlarning muloqot qilish uchun tildan qanday foydalanishi va tilni ularning ongida qanday qayta ishlashi bilan shug'ullanadi. Adabiy tahlilga bunday yondashuv matnda qo'llanilgan so'z va iboralarni o'qish va tushunish bilan bog'liq kognitiv jarayonlar haqida tushunchaga ega bo'lishni o'z ichiga oladi. So'z va iboralarning chastotasi va kontekstini o'rganish orqali biz matnni tushunish bilan bog'liq aqliy jarayonlar haqida tushunchaga ega bo'lishimiz mumkin. Psixolingvistikaning asosiy tushunchalaridan biri bu astarlash g'oyasidir. Bu bitta so'z yoki tushunchaning taqdimoti keyingi so'zlar yoki tushunchalarni qayta ishlashga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan hodisani anglatadi. Misol uchun, agar biz "olma" so'zini o'z ichiga olgan jumlaning o'qiydigan bo'lsak, keyingi jumladagi "meva" so'zini tanib olish va qayta ishlash ehtimoli ko'proq. Ushbu kontsepsiyani matndagi so'zlar va iboralarning chastotasi va kontekstini o'rganish orqali adabiy tahlilda qo'llanilishi mumkin, bu muallif o'quvchini muayyan g'oyalar yoki mavzularni qayta ishlashga qanday tayyorlagani haqida tushunchaga ega bo'ladi. Psixolingvistikadagi yana bir muhim tushuncha leksik noaniqlik g'oyasidir.

Bu so'z ishlatilgan kontekstga qarab bir nechta ma'noga ega bo'lishi mumkin bo'lgan hodisani anglatadi. Masalan, "oq" so'zi rang ma'nosi yoki oqmoq fe'l ma'nosini anglatishi mumkin. Ushbu kontsepsiyani adabiy tahlilda muallifning matnda bir nechta ma'no va talqin qilish uchun tildan qanday foydalanishini tekshirish orqali

qo'llash mumkin. Xulosa qilib aytish mumkinki, badiiy matnning leksik statistik tahliliga psixolingvistik yondashuv o'qish va tushunish bilan bog'liq kognitiv jarayonlar haqida tushunchaga ega bo'lish uchun qimmatli asos bo'lib xizmat qiladi. Matndagi so'z va iboralarning chastotasi va kontekstini o'rganish orqali biz matnni tushunish bilan bog'liq bo'lgan aqliy jarayonlar va muallif o'quvchini muayyan g'oyalar yoki mavzularni qayta ishlashga tayyorlash usullari haqida tushunchaga ega bo'lishimiz mumkin.

Dostoyevskiyning "Jinoyat va Jazo" asari leksik statistik tahlilni psixolingvistik yondashuv bilan jonlantirish uchun yaxshi bir namuna hisoblanadi. Bu yondashuv psixologiya va lingvistikani birlashtiradi va til izohlash va ishlab chiqish jarayonlarida qatnashgan psixologik jarayonlarni tahlil qilishga imkon beradi. Bu yondashuvning asosiy konseptlari atrofida priming va leksikalikda ikkita yoki undan ko'p ma'nolar yashashining ideyasi o'rnini oladi. "Priming" fenomeni bir so'z yoki konseptning ko'rsatilishi keyingi so'zlarni yoki konseptlarni qayta tahlil qilishga ta'sir ko'rsatishi tushunchasiga asoslangan. Misol uchun, "olma" so'zini o'z ichiga olgan jumladan keyin, "meva" so'zini keyingi jumlada ko'proq tushunishga tayyor bo'lamiz. Bu konsept badiiy tahlilga psixolingvistik yondashuv bilan nisbatan osonlik bilan qo'llash mumkin.

Leksikalikning ikkita yoki undan ko'p ma'nolari mavjud bo'lgan so'zlar bilan bog'liq konsept ham badiiy tahlil uchun ahamiyatli hisoblanadi. Bu konsept, so'zlar va ifodalar ko'proq ma'noni ifodalaydigan, shuningdek, bir-biridan farqli ko'rsatkichlarni tahlil qilishga imkon beradi. Misol uchun, "Jinoyat va Jazo" asarida "qon" so'zi ko'p marta ishlatilishi, yurgizib ko'rsatadi, shuningdek, "jarohat" so'zi ham ko'p marta qayta qayta ishlatilganligi bilan, bu so'zning asarda ahamiyatli rolini anglatadi. Juda ko'p misollar bilan tushuntirish mumkin, lekin umuman olganda, psixolingvistik yondashuv leksik statistik tahlilni tashkil etish uchun foydali bir qadam bo'lib, badiiy tahlil orqali yozuvning ma'nosi va ishlab chiqish usullariga doimiy tushunishga imkon beradi.

Badiiy matnni leksik statistik tahlil qilish bosqichlari odatda quyidagilarni o'z ichiga oladi:

1. Korpusni tanlash: tahlil qilish uchun adabiy matn korpusi.

2. Tokenizatsiya: matnni qismlarga ajratish, individual soʻzlar yoki belgilar.
  3. Matnni tozalash: matndan tinish belgilari, toʻxtash soʻzlari va boshqa muhim boʻlmagan elementlarni olib tashlash.
  4. Nutq qismini teglash: matndagi har bir soʻzning grammatik kategoriyasini aniqlash.
  5. Lemmatizatsiya: Har bir soʻzni asos yoki lugʻat shakliga keltirish.
  6. Chastotalar tahlili: Matndagi har bir soʻzning kelishini hisoblash.
  7. Kollokatsiyani tahlil qilish: Tez- tez birga keladigan soʻzlarning juftlari yoki guruhlarini aniqlash.
  8. Muvofiqlikni tahlil qilish: matnda aniq soʻzlarning paydo boʻlishi kontekstini oʻrganish.
  9. Sentiment tahlili: Matnning emotsional ohangini aniqlash.
- Matnga ishlov berilgandan soʻng, maʼlumotlarni tahlil qilish uchun turli statistic usullardan foydalanish mumkin. Masalan, matndagi alohida soʻzlar yoki soʻzlar guruhining chastotasini hisoblash va bu soʻzlarning turli turlari boʻyicha taqsimlanishini tekshirish mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. F.B., Ахмедова М. X. Психолингвистиканинг назарий асослари. – Тошкент, 2016
2. Leontiyev A. A. Psixolingvistika asoslari. M.: "Sensiz", 1999 yil.
3. Gluxov V. P., Kovshikov V.A. Psixolingvistika. Nutq faoliyati nazariyasi. MAST; Astrel, 2006-yil.
4. Nutq psixologiyasi tarixining qisqacha tavsifi. IA:<http://www.scipsychology.ru/ctr/1115.html>
5. Zorkina O. S. Matnni oʻrganishga psixolingvistik yondashuv toʻgʻrisida // Til va madaniyat. Novosibirsk, 2003. S. 205-210.
6. Saxarniy L.V. Psixolingvistikaga kirish. L.: Leningrad davlat universiteti nashriyoti, 1989.54 p.